

существования его (20 сентября 1893 г. – 20 сентября 1894 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1895. – №12. – С.502-552.

18. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1903/1904 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №10. – С.189-206.

І. М. Петренко

РОЛЬ ПРИВАТНОЇ ІНІЦІАТИВИ У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1884 – 1917 рр.)

Історія українського меценатства, благодійництва, приватної ініціативи – складова і невід’ємна частина національної історії. Добродійність є історичною визначеною рисою ментальності українського народу, надзвичайно важливою і актуальною проблемою. Досвід національних традицій благодійності має важливе значення, адже і сьогодні значна частина наших співвітчизників потребує захисту і допомоги. На сучасному етапі освіта все більше звертається до основ духовності нашого народу. Впродовж століть навчально-виховний процес в українській початковій школі був поєднаний із засвоєнням християнських цінностей, що позитивно впливало на формування духовної сфери у свідомості учнів. Вивчення розвитку церковнопарафіальних шкіл Лівобережної України не може бути повноцінним без досконального та детального дослідження добродійної діяльності приватних осіб, тому що вони відіграли далеко не останню роль у їх діяльності. Таким чином, вивчення історії добродійності та меценатства в Україні, особливо в галузі освіти, потребує ґрунтовного дослідження й популяризації, адже ця сторінка історії належить до найцікавіших сторінок нашого минулого і сучасного життя.

Питання про матеріальне забезпечення церковнопарафіальних шкіл Лівобережної України протягом 1884 – 1917 років було одним із найважливіших у їх діяльності, адже задовільний фінансовий стан школи був запорукою забезпечення її пристосованим до навчання приміщенням, необхідною навчальною літературою, наочними приладами та кваліфікованим педагогічним персоналом. Наявність цих складових гарантувала ефективність навчання та виховання у школі. Невипадково спостерігач церковнопарафіальних шкіл Російської імперії зауважував у 1897 році, що шкільне приміщення, вчитель і книга є трьома наріжними складовими церковно-шкільного життя [1, 183]. Саме допомогу в забезпеченні шкіл цими складовими і покликані були надавати приватні особи.

Роль приватної ініціативи у розвитку церковнопарафіальних шкіл належить до маловивчених проблем. У радянські часи будь-які публікації з проблем меценатства, благодійництва не заохочувалися. На монографічному рівні історію народної освіти Лівобережної України вперше почав досліджувати В. Й. Борисенко. Однак його робота обмежується 60 – 90-ми роками XIX ст., у ній недооцінюється значення приватних осіб, благодійників, у діяльності церковних шкіл [2]. Дослідження С. О. Гладкого обмежується аналізом

діяльності православного парафіяльного духовенства у церковнопарафіальних школах, при цьому автор майже не вивчає участь світських приватних осіб у роботі цих закладів, а також поза його увагою залишилася друга половина XIX ст. – період найвищого розквіту шкіл даного типу [3]. Дисертацію Г. В. Степаненко присвячено вивченню освітньої діяльності православного духовенства в Україні в XIX – на початку XX ст. Авторка не ставила перед собою мети з’ясувати роль саме приватних світських осіб, які щедро жертвували кошти на навчання сільських дітей [4].

Це дослідження присвячене таким невирішеним раніше частинам загальної проблеми, як розкрити роль та значенню приватної ініціативи, благодійників, меценатів у сфері створення, підтримка та забезпечення належної роботи церковнопарафіальних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років.

З огляду на це мета статті, у якій використано архівні документи та періодичні видання, полягає у висвітленні основних напрямів добродійної діяльності приватних осіб, благодійників з підтримки й налагодження ефективної діяльності церковнопарафіальних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років.

Питання про фінансування церковних шкіл уряд почав вирішувати відразу ж після закріплення законодавчим шляхом їх існування. У §2 „Правил про церковнопарафіальні школи” 1884 року зазначено, що школи цього типу відкривалися парафіяльним священиком або з його дозволу іншими членами причту на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою від сільських чи міських громад, парафіяльних попечительств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб єпархіального й вищого духовного начальства, а також казни [5, 12]. Однак держава не поспішала жертвувати гроші на церковні школи, переклавши основні турботи про відкриття та утримання їх на плечі православного парафіяльного духовенства і місцевих органів влади. Зокрема, у 1885 році на 9 000 церковнопарафіальних шкіл і шкіл грамоти Російської імперії було виділено лише 55 500 крб. Головними ж коштами на утримання цих закладів були місцеві: від сільських громад надходило 190 903 крб. 71 коп., від батьків учнів – 80 526 крб. 19 коп., попечительств і братств – 55 500 крб., приватних осіб – 80 163 крб., церков і монастирів – 30 303 крб., від земств – 31 992 крб. 82 коп. Загальна сума витрат на церковні школи у 1885 році становила 528 067 крб. (на одну школу припадало лише 58 крб.) [6, 675]. Перше велике асигнування на церковнопарафіальні школи від казни надійшло в 1896 році у розмірі 3 000 000 крб.

У §3 „Положення про церковні школи відомства православного віросповідання” 1902 року йшлося проте, що школи цього типу утримуються частково або повністю: 1) на кошти, які жертвують земства, міста, громади, стани, церкви, парафії, монастирі, парафіяльні попечительства і братства, благодійні заклади і приватні особи; 2) на спеціальні кошти Синоду; 3) на кошти Державного казначейства; 4) на суми, що асигнуються із губернських земських зборів у місцевостях, де не було введено земські заклади [7, 366].

Велику роль у налагодженні задовільної роботи церковнопарафіяльних шкіл відігравали приватні особи, благодійники, меценати, які, маючи достатньо коштів, жертвували їх на підвищення освітнього рівня і виховання сільського населення. Нестача пристосованих для навчання приміщень стала однією із головних проблем церковнопарафіяльних шкіл. Було рідкістю, коли школа мала спеціально для неї збудоване приміщення. В основному церковнопарафіяльні школи розміщувалися у найманих хатах, церковних сторожках, квартирах священників або інших членів причту, будинках вчителя тощо. Відсутність задовільного приміщення була причиною того, що багатьом учням відмовляли у прийомі до школи. Якщо школа мала спеціальне приміщення, то воно, переважно, було збудоване на кошти приватних осіб. Наприклад, у 1886 році у с. Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії за свої гроші збудував школу місцевий землевласник В. В. Тарновський [8, 865]. У Полтавській губернії в с. Згурівка Прилуцького повіту князем Василем Петровичем Кочубеєм у 1895 році було почато, а у 1896 році закінчено будівництво церковнопарафіяльної школи. Вона називалася „Варваринська”, на честь дружини Варвари Василівни, збудована була на кам'яному фундаменті, мала залізний дах. Класні парти, зручні й міцні, було виготовлено на зразок парт Київської першої гімназії. На відкритті Варваринської Згурівської церковнопарафіяльної школи співав церковний хор, який теж утримувався на кошти В.П. Кочубея. Завдяки підтримці цього багатого землевласника існували також церковні школи в селах Аркадіївка, Посковщина, Оржиця, Безуглівка Полтавської губернії [9, 22 – 23]. У Полтавській єпархії протягом 1895/96 навчального року 257 церковнопарафіяльних шкіл розміщувалося у власних, спеціально для них збудованих будинках, 267 – у найманих, 250 – у приватних будівлях і 146 – церковних сторожках. Із 920 шкільних приміщень зручних було 443 і 477 – незручних. Причому школи в основному споруджувалися за місцеві кошти. Так, у згаданому звітному році в Зінківському повіті школу в с. Чернечий Яр було збудовано на кошти священника Івана Корольова (діда відомого українського письменника діаспори Василя Корольова-Старого), на що він витратив 1006 крб. У Кобеляцькому повіті було влаштовано 6 нових шкільних приміщень, 3 з них – на кошти парафіян. На будівництво школи при Архангело-Михайлівській церкві містечка Нові Санжари церква виділила 1 500 крб. і парафіяни – 500 крб. У Пирятинському повіті приміщення для школи в с. Безуглівка було влаштовано на кошти місцевої громади та її попечителя В. П. Кочубея [10, 87 – 89]. У Кременчуцькому повіті Полтавської єпархії в с. Дмитрівка на власні кошти приміщення для церковнопарафіяльної школи збудував землевласник, інженер Василевський. У тому ж повіті поміщиця Бутовська у с. Пелехівщина за свій кошт збудувала церковнопарафіяльну школу і виділила 325 крб. на закупівлю шкільних меблів та іншого устаткування для школи [11, 41 – 42].

Зініціативи Полтавського міського голови Віктора Павловича Трегубова з 1902 року міська дума щорічно виплачувала допомогу церковним школам у розмірі 120 крб. і на заробітну плату вчителям та

викладачам рукоділля у жіночих школах – по 50 крб. [12, 6].

Училишна рада при Синоді відзначала й заохочувала тих осіб, які піклувалися і жертвували кошти на влаштування місцевих церковнопарафіяльних шкіл. Так, у 1897 році рада постановила нагородити „Біблією” від Синоду попечителів чоловічої школи у с. Шилівка Зінківського повіту Полтавської губернії Георгія Горонескуля та жіночої школи у с. Піщанка Костянтиноградського повіту земського начальника Андрія Часника [9, 355].

У 1887/88 навчальному році матеріальну підтримку одній із церковнопарафіяльних шкіл Старобільського повіту Харківської губернії надали дружина протоієрея М. Павлова і дружина інженера Павлова (перша пожертвувала 100 крб., друга – 50 крб.). Витрати на утримання школи, що знаходилася в Покровській парафії села Олексіївка, Валківського повіту Харківської губернії, такі, як найом квартири, заробітна плата вчительці у розмірі 80 крб. на рік, оплата приміщення для школи, опалення, освітлення, найом прислуги і закупівлю для учнів навчальних посібників, щедро покривав виключно власними коштами попечитель її дворянин Є. Сребдольський, інший – Г. Сребдольський протягом 3-х років витратив на потреби відкритої ним Покровської школи понад 600 крб. Церковнопарафіяльна школа у с. Ганнівське Сумського повіту підтримувалася особистими коштами місцевої землевласниці М. Г. Похвисневої, яка пожертвувала на неї 100 крб. У матеріальній підтримці школи в с. Гребениківка Сумського повіту брала участь економія графа М. Д. Толстого (було відведено приміщення під школу і видано грошову субсидію у розмірі 200 крб.). Попечитель Олександрівської церковнопарафіяльної школи у Богодухівському повіті, землевласник Духовський, побудував нове приміщення для неї, закупив шкільні підручники, виділяв із своїх коштів до заробітної плати вчителю по 20 крб. на місяць. Попечитель Дергачівської церковнопарафіяльної школи при Різдвяно-Богородицькій церкві купець Галицький протягом 1887/88 навчального року пожертвував на потреби школи від себе особисто 100 крб., а попечитель Воеводської школи того ж повіту купець Кочін підтримав власними коштами відкрити за його ініціативою церковнопарафіяльну школу, для якої він пожертвував у постійну власність просторе, світле і зручне приміщення для занять [13, 87]. У с. Ярославець Глухівського повіту Чернігівської губернії при Благовіщенській церкві було відкрито ще у 1858 році церковнопарафіяльну школу, яка утримувалася на кошти благодійника – поміщика Василя Аркадійовича Кочубея [14, 11].

Найкращою церковнопарафіальною школою в Чернігівській губернії, згідно з річними звітами єпархіального спостерігача, вважалася школа в с. Івашківка Городнянського повіту. Її було засновано у 1887 році священником І. Ремболовичем при сприянні поміщиків Туманських. Дуже великих зусиль довелося докласти священнику аби переконати мешканців у необхідності відкриття школи для селянських дітей. За ухвалою сільського сходу, на влаштування школи із кожного двору було вирішено зібрати по 2 крб., що в сумі склало 960 крб. На ці кошти збудували приміщення для церковнопарафіяльної школи. В

Івашківській школі навчалася щорічно до 100 дітей – хлопчиків і дівчаток. За проектом попечителя школи О. З. Туманського, випускникам видавалося свідоцтво на пільгу по відбуванню військової повинності [15, 998 – 1004]. Попечителька Ярославецької церковнопарафіяльної школи Глухівського повіту Чернігівської губернії Марія Олексіївна Кочубей щорічно жертвувала на потреби школи 100 крб. Предводитель дворянства В. П. Кочубей кожного року виділяв на потреби Дубовицької церковнопарафіяльної школи того ж повіту 50 крб. [16, 7 – 11]. Матеріальні пожертви на користь церковнопарафіяльних шкіл збільшувалися з року в рік. Наприклад, якщо протягом 1886/87 навчального року приватними особами Чернігівської губернії було витрачено на утримання церковнопарафіяльних шкіл 1 040 крб., то в 1914 році – вже 14 243 крб. [17, 811; 18, 10].

1894 року Іванківський волосний сход с. Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії постановив відкрити церковнопарафіяльну школу, на яку місцева селянська громада асигнувала 2 700 крб. і зобов'язалася виділяти щорічно на її утримання 700 крб. При школі було утворено другий клас, у якому здійснювалася підготовка учителів для шкіл грамоти, а також було збудовано гуртожиток. Матеріально школу та гуртожиток підтримувала відома родина Галаганів [19, 1]. Школу такого типу мав на меті створити ще покійний генерал-лейтенант, граф Костянтин Миколайович Ламздорф, якому з 1894 року було дозволено називатися графом Ламздорф-Галаган. Його дружина, графиня Катерина Павлівна Ламздорф-Галаган, бажаючи продовжити справу чоловіка, пожертвувала у 1897 році на потреби церковнопарафіяльної школи 10 000 штук цегли, а також дерево на будівництво шкільного приміщення у м. Ічня Чернігівської губернії [20, 1].

Меценати переймалися проблемами комплектації шкіл необхідними підручниками та іншим шкільним приладдям. Зокрема, у 1895/96 навчальному році у Полтавській єпархії письмові приладдя для учнів Пізницької церковнопарафіяльної школи Лохвицького повіту придбала попечителька О. Ф. Русина та попечитель Прилуцької Іоанно-Предтечинської церковної школи, одеський купець К. Яковенко [10, 86]. Власниця друкарні у Москві Гербек надіслала на ім'я єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона 4 747 примірників книг релігійно-морального змісту для передачі церковним школам [21, 735].

Учителі церковнопарафіяльних шкіл отримували мізерну заробітну платню, а парафіяльні священники взагалі проводили навчання Закону Божого у школі без оплати. Приватна ініціатива з боку заможних представників тогочасного суспільства виявлялася й у готовності доплачувати певні кошти до заробітної плати вчителям церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у 1886 році в Чернігівській єпархії надавалася допомога вчителям церковнопарафіяльних шкіл у розмірі від 50 до 300 крб. княгинєю Голіциною у містечку Володькова Дівця Ніжинського повіту, землевласником Борзною у с. Туросня Новокиївського повіту та іншими приватними особами [22, 345].

Матеріальну допомогу церковнопарафіяльним школам надавали братства та інші православні організації, які існували у кожній єпархії Лівобережної

України. У Харківській губернії допомагали утримувати церковнопарафіяльні школи Старобільське Покровське братство, Білопільське братство Пресвятої Богородиці, Місіонерська рада, Комітет книжної лавки (крамниці) при Харківському Успенському кафедральному соборі, Харківський архієрейський дім, три церковнопарафіяльні попечительства [23, 110]. У Полтавській єпархії на користь церковнопарафіяльних шкіл працювали такі товариства і братства, як Свято-Макаріївське, Спасо-Преображенське братства з 25 парафіяльними відділами, 16 церковнопарафіяльних братств, 2 церковнопарафіяльних сестринських братства. Свято-Михайлівське братство с. Деньги Золотоніського повіту в 1895 році збудувало приміщення для жіночої церковнопарафіяльної школи вартістю 1 019 крб. 22 коп. Зручне приміщення для школи побудувало також братство при Чудо-Михайлівській церкві с. Пищики Золотоніського повіту [24, 149]. У 1897 році Полтавське єпархіальне Свято-Макаріївське братство витратило на допомогу церковнопарафіяльним школам 1 537 крб. [25, 467].

Траплялися випадки, коли православні церковнопарафіяльні школи підтримували навіть іновірці. Так, попечитель церковнопарафіяльної школи слободи Губарівка Богодухівського повіту Харківської губернії А. Вебер, лютеранин із нащадків німців-колоністів, на власні кошти збудував приміщення для школи, розраховане на 150 учнів, придбав бібліотеку, а також заснував ще одну школу у слободі Хрущова Микитівка [26, 3].

Таким чином, у матеріальному забезпеченні церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884 – 1917 років велику роль відіграла приватна ініціатива окремих осіб. Їхня культурно-освітня і благодійницька діяльність позитивно впливали на розвиток освіти та культури краю. Попечителі, приватні особи, благодійники допомагали забезпечити належну роботу шкіл різними способами: жертвували кошти на їх утримання, виділяли будівельні матеріали на спорудження приміщень для них (зокрема, ліс, дошки, залізо), за власний кошт утримували вчителів, забезпечивши їх служницями, опаленням житла, виділяли певні суми на книжки, навчальні посібники, на придбання книг для навчання дітей тощо. У церковнопарафіяльних школах навчалися переважно діти незаможних верств населення, для яких навчальні заклади інших типів були майже недоступними. Тому школа потребувала заможних покровителів. Допомога з їхнього боку була виявом культурно-історичних традицій українського населення, прагненням передової громадськості до підвищення освітнього рівня сільського населення.

У подальшому варто детальніше зупинитися на питанні результативності та ефективності допомоги приватних осіб, благодійників, меценатів церковним школам.

1. *Черниговские епархиальные известия. – Часть неоф. – 1897. – № 5.*
2. *Борисенко В.И. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980.*
3. *Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку*

- XX століття. – Запоріжжя: Запор. держ. ун-т, 1997.
4. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 ? Інститут історії НАН України. – К., 2002.
5. Спасский П.Н. Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты. – СПб., 1898.
6. Черниговские епархиальные известия. – Часть неофиц. – 1884. – № 24.
7. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб, 1904.
8. Черниговские епархиальные известия. – Часть неофиц. – 1909. – № 23.
9. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофиц. – 1897. – № 1.
10. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть офиц. – 1897. – № 4.
11. Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899 год. – Полтава, 1900.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 512. – Оп. 1. – Спр. 3.
13. Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1889. – № 28.
14. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 5146.
15. Черниговские епархиальные известия. – Часть неофиц. – 1893. – № 24.
16. Отчет о состоянии церковных школ, субсидируемых Глуховским земством в 1903 году. – Чернигов, 1903.
17. Черниговские епархиальные известия. – Часть офиц. – 1887. – № 23.
18. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 11.
19. Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 634.
20. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 746.
21. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть офиц. – 1899. – № 24.
22. Черниговские епархиальные известия. – Часть офиц. – 1887. – № 8.
23. Отчет Харьковского епархиального наблюдателя школ церковно-приходских и грамоты в учебно-воспитательном отношении за 1898-1899 год. – Харьков, 1900.
24. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофиц. – 1898. – № 4.
25. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть офиц. – 1898. – № 19.
26. Харьковские губернские ведомости. – 1902. – № 296.

Ю.П. Присяжнюк

**ОСВІЧЕНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ЕТНОКУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ:
ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ПЕРШІ
СПРОБИ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ
НА ПОЧАТКУ XX ст.**

*Література певного часу повинна бути
образом життя, праці, бесіди і думок того часу...*

І. Франко

Освітній поступ українського населення Наддніпрянщини в період становлення української модерної нації продовжує перебувати в полі зору представників фахового цеху істориків [1]. Щоправда, гучні назви їхніх публікацій далеко не завжди підкріплюються пропонованим змістом, а авторські

міркування нерідко мало узгоджуються з задекларованими методологічними принципами [2].

Спіраючись на раніше зроблений висновок про те, що українські селяни другої половини XIX ст. не розуміли всієї глибини суспільного значення освіти (йшлося здебільшого про освіту початкову), а відтак не відчували в ній належної потреби, спробуємо розширити й поглибити запропонований погляд на цю проблему. З'ясування подальшої еволюції ставлення хліборобської людності до шкільної справи передбачає перехід рубежу XIX-XX ст., чим власне обмежувалися хронологічні межі попередньої публікації [3]. Наразі враховується загальний ментальний універсум селянського соціуму, а також чинники, які впливали на його трансформацію. Водночас ці процеси вивчаються в контексті тієї візії народної освіти, яка формувалася в передовій, патріотично налаштованій українській інтелігенції. Таким чином, мета розвідки – виявити ті тенденції, які були притаманні освітній культурі українського селянства в період “партійних” національно-визвольних змагань, століпінської аграрної реформи, різкої активізації кооперативного руху.

У статті використані матеріали вітчизняної періодики початку XX ст. Залучаючи їх до наукового пошуку, автор намагався враховувати тенденцію, яка спостерігалася в тогочасній публіцистиці. Йдеться про помірне прагнення дописувачів дотримуватися засад “наукового реалізму”. Громадські діячі, а почасти й грамотні селяни, опрацьовуючи свої повідомлення до періодичних видань, дедалі більше керувалися принципами історичності, соціальної заглибленості, психологізму. Вони виявляли підвищений інтерес до внутрішнього життя людини, яке чимраз ґрунтовніше піддавали науково-естетичному аналізу та синтезу.

Тож заведені в українській освіті з часів валуєвщини великодержавні порядки, з-поміж них політико-правове скріплення тієї норми, що “української мови нема, не було ніколи, та й бути не може” [4, 28], у перші десятиліття XX ст. зберігалися майже в незмінному вигляді. У сільських школах Наддніпрянської України – церковнопарафіяльних, міністерських та земських – навчально-виховний процес здійснювався російською мовою.

Зрозуміло, що навчання рідною мовою істотно покращувало б набуття знань сільською молоддю. Однак це, так би мовити, в ідеалі. Насправді ситуація залишалася значно складнішою, оскільки українські селяни й надалі зберігали власний, історично сформований в умовах російської патріархальщини та колоніалізму погляд на освіту. (З огляду на синкретизм їхніх уявлень та суджень, його доцільно сприймати як явище соціокультурне).

Відчуття сором'язливості говорити мовою предків, притаманне зрусифікованій українській еліті, передавалося соціальним низам. В українських хліборобів російська мова апіорі асоціювалася з владою, чиновництвом, державою. При цьому вона була не лише засобом спілкування, а й визначала склад мислення, ціннісно-світоглядне самовираження, спосіб соціально-політичного самоствердження. Етнонаціональна ідентичність у такому разі майже не витіснялася в царину свідомого; селяни сприймали шкільну справу, у тому числі мовний режим навчання, у площині особистих стосунків. Наразі мало хто з сільських мешканців міг не погодитися з